

EPOCHŲ SIGNATŪROS

[...]

Devynioliktojo amžiaus kultūrinės pertvarkos: simbolinė struktūra

Tai, ką vadiname tautiniu atgimimu, nėra vien lietuvių kalbos sugrįžimas į viešąjį gyvenimą ir individų pastangos atgaivinti kolektyvinę savigarbą. Tautiniai atgimimai (jų laikotarpis nėra pasibaigęs) – simbolinės pasaulio organizacijos ir žmogaus psichologijos kaitos dalis. Šiuos lietuvių tautinio atgimimo XIX a. aspektus ir norime panagrinėti.

Lietuvių kultūros istorijoje XIX a. – improvizacinių pastangų, o ne simbolinės formos, „demokratinis“, vienos teorinės programos nekontroliuojamas laikotarpis. Jo gaminiai mažiau įdomūs negu bendrasis sąmoningumo transformacijos vyksmas. Jame nėra nieko, ko jame „negalėjo būti“, jokio savo laikotarpį praaugusio žmogaus (kokiais galėtume laikyti anksčiau Donelaitį ir vėliau Čiurlionį), įrašytino į europinio sąmoningumo raidos istoriją. Tai ne tiek „substancialus“, kiek „sąjūdinis“ amžius.

XIX a. Lietuvoje lygintinas su XVI: jame irgi pabunda anksčiau sustingusi kultūra. Tačiau XIX a. modernizuojantis sąjūdis plinta nebe multinacionalinėje, kosmopolitinėje valstybėje, išdidžioje savo laisvėmis ir tolerancijomis, visų pirma jos plačių aspiracijų vadovujančiame luome kaip XVI a., bet lietuviškai kalbančioje imperijos kolonijoje ir kyla „iš apačios“, dažniausiai (ypač pirmajame ir paskutiniajame šimtmečio trečdalyje) iš pasipriešinimo svetimai valdžiai. Tada naujos kultūrinės formos vystėsi iš europinio masto veiklos, dabar veikla turi gimti iš naujų, lokaliųjų kultūros formų.

Svarbiausias skirtumas: XIX a. kultūrinė ekspansija nesužlunga, o, giliau negu XVI a. įsišaknijusi ir tautos sąmonėje, ir jos gyvenime, tebesitęsia (su trumpa pertrauka po Antrojo pasaulinio karo) iki šiandien. Šio daug kuklesnio laikotarpio žymės – jame išryškėjusios problemos ir sukaupti dvasiniai ištekliai, jo užspaustos vaizduotės ribos – tebeįtaigoja ir XX a. nors daug kuo pakitusią lietuvių kultūrą.

Siekdami XIX a. lietuvių kultūros kaitos procesą suvokti analitiškai, išskirstysime jį į elementus, kurių nerandame ankstyvesnėje, barokinėje Didžiosios Lietuvos XVIII a. lietuvių kultūroje. Svarbiausiais naujais kultūros elementais laikome apytikrą jų išryškėjimo tvarką: pasaulietiską sąmoningumą, istorinę nostalgiją, novatoriškumo džiaugsmą, socialinę kritiką, judrus žmogaus atsiradimą, tautos aktyvėjimą.

Pirmuosius keturis elementus galima jau XVIII a. antroje pusėje įžvelgti Mažojoje Lietuvoje. Tačiau ten jie reiškiasi skirtingais pavidalais, kurie tiesiogiai neveikia sąmoningumo raidos Didžiojoje Lietuvoje. 1818 m. pasirodžius pirmajai *Metų* laidai, Donelaitis ir Didžiojoje Lietuvoje cituojamas kaip padaršinimas kūrybinei veiklai, bet nematyti nei jo sekėjų, nei aktyvaus santykio – t. y. savito kritinio persigrūmimo – su tuo, ką jis buvo supratęs.

Neužtenka klausti, kada naujieji elementai atsiranda lietuvių kultūroje, reikia ir sužinoti, kaip ir kodėl kinta jų konkretusis turinys, kiek jie ryškūs bendrojoje XIX a. lietuvių kultūros konfigūracijoje, kiek jie veikia platesnius gyventojų sluoksnius ir suteikia reikšminę kryptį vėlesnei veiklai – o iš dalies ir XX a. lietuvių sąmoningumui.

Pagrindinis kultūros istorijoje idėjų jėgos klausimas – ar ji kyla iš aprašomų teksto struktūrų, ar iš sunkiau apčiuopiamų skaitytojų savybių, kurias tas tekstas primena? ar ji persiduoda skaitytojams, stiprindama jų savarankiškumą, ar juos paverčia autoriaus ir jo atstovaujimų principų kontrolės įrankiais jų gyvenime? – reikalauja intensyvesnių studijų, kurios, deja, išsoktų iš panoraminės rekonstrukcijos rėmų.

Belieka pridurti, kad socialinė istorija turi pajėgesnę aparatūrą negu šiandieninė kultūros istorija interpretuoti tokius procesus, kokie vyko XIX a. Lietuvoje. Bet kadangi visas šis laikotarpis veda į veiklą (o ne, sakysime, į simbolizmo dramatinumą kaip barokiškasis amžius), apie jį kitaip ir negalima kalbėti kaip apie sąmoningumo ir veiklos konfigūracijas. Tai mažiau kondensuotų simbolių, socialesnių pastangų *konkretejantis laikas*.

Pasaulietinė kultūra

XVIII a. „literatūra lietuvių kalba“ Didžiojoje Lietuvoje buvo skirta „išimtinai religiniams reikalams“¹. Pasaulietiški dalykai tvarkyti arba „beraštės ir basos“ liaudies tradicijomis, arba svetimų kalbų raštais.

Galėtume lietuvių pasaulietinės rašto kultūros Didžiojoje Lietuvoje pradžia laikyti 1780 m. Šiaulių ekonomijos valstiečių teismo rankraštyje palikusius nuostatus. Lietuviški nuostatai gal buvo tapę reikalingi, grumiantis su 1769 m. toje pat ekonomijoje pratrūkusiu didžiausiu lietuvių valstiečių sukilimu (18 000 dalyvių) prieš ekonominę priespaudą dar „savoje“, Lenkijos–Lietuvos karalystėje².

Ieškant paties ankstyviausiojo žingsnio į Didžiosios Lietuvos lietuvių kultūros ir psichologijos pertvarką, kurios žymią, bet ne vienintelę savybę aprašome „tautiniu atgimimu“, galėtume juo laikyti tąjį 1769 m. Šiaulių ekonomijos valstiečių sukilimą, kuriame matyti naujų ir plačiau reiškiamų liaudies aspiracijų. Jei taip, tai „tautinio atgimimo“ ištakose įžvelgtinas suaktyvėjęs protestas prieš elitistines ekonominės racionalizacijos pastangas, t. y. ir „modernistiniai“, ir „antimodernistiniai“ impulsai, kilę *liaudyje* (nors gal šiek tiek vieno kito smulkaus Apšvietos amžiaus inteligento paskatinti).

Ir 1780 m. nuostatai, ir iš lenkų kalbos verstoji 1791 m. gegužės 3 d. konstitucija liudija stiprėjantį poreikį valstybės administracijoje į liudį kreiptis jos gimtąja kalba. Bet ne šitokių tekstų padedama toliau plėtosis pasaulietinė lietuvių kultūra. Jei jie ir „pirmieji“ chronologine prasme, tai „pradiniais“, tolimesnę pastangų kryptį kristalizuojančiais tekstais laikytini 1794 m. politinės rezistencijos raštai.

Po trečiojo Lietuvos–Lenkijos padalijimo Lietuvą okupuoja rusų kariuomenė. Užverda sukilimas prieš okupantą. Pasirodo pirmieji politiniai atsišaukimai lietuvių kalba³. Rašoma poezija, šaukianti į kovą už tikėjimą ir laisvę (Antanas Klementas). 1794 m. kun. Mykolas Karpavičius išspausdina pamokslą lietuvių ir lenkų kalbomis, skirtą žuvusiems sukilėliams pagerbti: „brangesni buvo wolnostys [laisvės] žemės, nekaip gyvenimas“⁴. Šie bajoriškos kilmės į kovą skatinantys žodžiai – lietuvių moderniosios pasaulietinės kultūros energijos pirmasis šaltinis.

Neokupuota Lietuva (okupacijos šiais laikais turi nelauktų pasekmių) būtų likusi kultūriškai konservatyvesnė, mažiau „rezistencinė“, greičiau linkusi priimti hierarchinį principą ir jau įsigyvenusią subordinaciją* lenkų kultūrai.

Nors ir nestipriai Apšvietos amžiaus spinduliuojama, pasaulietinė kultūra skverbiasi ir į kasdieninį gyvenimą. Tame pačiame dešimtmetyje, 1797 m., parašytame nespausdintame kun. Ciprijono Lukausko pamokslų rinkinyje *Pamokslas Isz Prsakimu Diawa Ape Pawinascias Givenimu Krikscioniszka* atsiranda keli skyriai pasaulietiniais klausimais: „Ape Pawinastes [prievoles] Gaspadoriszkas“, „Ape Graziby“, „Ape priezastes Ligu Kiemoniszkusy Zmoniesy“ ir „Ape Iszsisaugoima yr uzkrietima nuog Ligoniu prisimetuncias Ligas turinciu“. Patarimai vien praktiški:

Tie wisy, kurie daboia, tarnauia, apweydzia Ligonius, essuncius prisimetunciosy Ligosy, turia drobinus rubus

¹ Lebedys J. *Lietuvių kalba XVII–XVIII a. viešajame gyvenime*. – Vilnius: Mokslas, 1976. – P. 21. Lietuvių kalba visą laiką sutampa su lietuvių kultūra tik Mažojoje Lietuvoje. Didžiojoje Lietuvoje lietuvių kultūra bent nuo XV iki XIX a. išreiškiama keliomis kalbomis ir su lietuvių kalba pradeda sutapti tik prabilus Antanui Strazdui.

² Lukšienė M. *Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje: XVIII a. antroji–XIX a. pirmoji pusė*. – Vilnius: Mokslas, 1985. – P. 84.

³ Mažojoje Lietuvoje pirmieji žinomi atsišaukimai lietuvių kalba buvo Prūsijos hercogo išleisti 1578 m., 216 metų anksčiau negu ir biurokratijos, ir pasaulietinės kultūros plėtotės atžvilgiu vis labiau atsiliekančioje Didžiojoje Lietuvoje. Būdingas skirtumas, kad pasaulietinė rašto kultūra Mažojoje Lietuvoje prasideda valdžios įsakymu, Didžiojoje Lietuvoje – sukilimu prieš valdžią. Didžiosios Lietuvos politinė kultūra liko neklusnesnė, labiau „rezistencinė“ negu Mažosios Lietuvos.

⁴ Cit. iš: Genzelis B. Etinės idėjos Lietuvoje XVIII a. Antroje pusėje // *Etikos etidai-8: Dorovė ir tradicijos*. – Vilnius: Mintis, 1984. – P. 138.

* Subordinacija – čia: pavaldumas, priklausomybė. (Red.)

nesioty, tunkiey skuru uksusy mirkitu Weyda szluostity, tunkiey wiedinties, rukities, smilkities metilomis, sausays sakays pusineys arba sieru. Didziu ratunku yr pagalbu ira tiems, kurie pri tokiu Ligoniu wisados ira, pipkas kurinimas yr krauju leydimas⁵.

Pasaulietiška sfera Lukauskui yra palyginti maža religinės kultūros – pamokslų rinkinio – dalis, bet ji jau tvarkosi savo pačios, ne religiniais dėsniais. Tačiau pasaulietiška kultūra nėra religinei tradicijai grėsminga, kaip ji buvo ankstesniuose, apie 1758–1765 m. rašytuose Donelaičio *Metuose*, atveriančiuose vakarietiškesnio XVIII a. pasaulio artėjimą. Lukausko aplinkoje pasaulietiški reikalai dar funkcionuoja kaip Indijoje, kaip savita logika, kurią legitimizuoja* ir jos vietą nurodo religinė tradicija.

Kunigo Antano Strazdo 1814 m. išleisto poezijos rinkinio *Giesmės svietiškos ir šventos* vardas liudija pasaulietiškos kultūros plėtimąsi. Ne tik „svietiški“ ir „šventi“ dalykai jau minimi paraleliai kaip dvi atskiros sąmoningumo sferos; „svietiški“ dargi įvardijami pirmiau „šventųjų“. Pasaulyje, kurį knyga reprezentuoja, kiekybiškai daugiau „svietiškumo“ negu „šventumo“: devyni eilėraščiai, dvi religinės giesmės.

Strazdo poezija lokalizuojasi pasaulietiškoje erdvėje, neprarasdama galutinio ryšio su religija. „Gegužėlė“ – gamtiškas modelis žmogui. Ją „apredė pats gimimas“, ji yra „valnia [laisva] paukštelė“, neturinti „ant savęs pono“ (tai jau nebe bajoriška, o liaudiška laisvės samprata), ir ji žmones moko:

„Gyvenkit, kaip mes, paukšteliai;
Nebus tarp jums žėdnų zdrodų [jokių barnių],
Prapuls visi neprieteliai.“

Gamta moralizuoja – ne taip kaip Donelaičio gamta – savo pačios autoritetu, ne Dievo vardu. Bet „Strazdas“ irgi, žmones mokydamas, nurodo jo patarimų klausymo pasekmes. Jeigu kruopščiai dirbsi, turėsi ką valgyti.

„Papenėsi vaikelius,
Pakviesi kaimynėlius,
Linksmindamas Dievą garbinsi.“⁶

Gamta ir socialiniai santykiai užpildo didžiausią sąmoningos patirties dalį. Bet viso to, ką žmogus šiame pasaulyje veikia, tikslas yra garbinti Dievą. Sekuliarinė sfera nuo XVIII a. pabaigos smarkiai išsiplėtusi ir tik galutinėje jos paskirty tematoma jos tarnyba religijai.

Pasaulietiška kultūra visiškai nuo religinės tradicijos atsiskiria 1822 m. Simono Daukanto parašytoje Lietuvos istorijoje ir 1823 m. kun. Kiprijono Nezabitauskiu išleistoje pirmojoje praktinių ūkinių patarimų knygutėje apie bičių auginimą. Tik trečiajame XIX a. dešimtmetyje daugiausia kunigų pastangomis įsitvirtina autonomiška pasaulietinė sfera.

Niekas joje iki *Aušros* dar nėra priešiška religinei tradicijai. Jos įtaka kol kas nykštukiška.

Istorinis jausmas

Trylika metų po Lukausko knygos užtinkame antrąjį tautinio atgimimo kultūros elementą. 1810 m. parašytose Dionizo Poškos eilėse „Pas Ksaverą Bogušą, lietuvį, ir Jokimą Lelevelį, mozūrą“ pirmą sykį Didžiojoje Lietuvoje lietuviškai prabyla geresnės praeities ilgesys.

Ta praeitis – nebe Donelaičio kaimo „barzdotos gadynės“, kada samdiniai klausė šeiminių ir lietuvininkai vokiškai nemokėjo (t. y. gal XVII a.), bet kunigaikščių (kada, bent XIV–XV a., lietuviai kaip tik skutosi barzdas, tuo atsiskirdami ir nuo savo valdomų stačiatikių slavų, ir nuo savo priešų

⁵ Lebedys J. *Op. cit.* – P. 49–51.

* Legitimizuoti – čia: įteisinti. (Red.)

⁶ *Lietuvių literatūros chrestomatija: XIX a. pirmoji pusė.* – Vilnius: Mokslas, 1986. – P. 58, 61. Toliau trumpinama *Chrest.*

kryžiuočių)⁷ ir dar senesni, priešistoriniai laikai. Apie šią praeitį dar niekad lietuviškai nebuvo rašyta (išskyrus Mažojoje Lietuvoje Kristupo Milkaus apie 1786 m. poemėlę „Pilkainį“): raštingo lietuvio santykį su savimi iki tol kontroliavo, Daukanto žodžiais, „svetima kalba, svetimą tiesą sakanti“.

Mažoji Lietuva didingosios lietuvių praeities vizijos nebeatgavo. Tai, ką Didžiajai Lietuvai reikš kunigaikščių atmintis, Mažajai Lietuvai paliko religinės knygos ir Donelaitis: ne mažiau prasminga, bet trumpesnė ir „pilkesnė“ istorija.

Kaip atsiranda naujos išliekančios vertybės? Labai dažnai gilesnieji kultūros pakitimai – tai, kas pasirodo daugiau negu mados priepuolis, – tampa įmanomi, kai kokia išorinė įtaka (šiuo atveju Herderis ir Napoleono karai) pažadina kokį knarkiantį vietinės tradicijos elementą (šiuo atveju žemaičių bajoruose išlikusią, ligi tol inertišką lietuvių kalbą ir šiam luomui įprastą istorijos ir garbės sąmonę). Kad kultūrinės inovacijos galėtų išpopuliarėti, reikia tačiau – kaip paliudys antroji XIX a. pusė – arba plačiai pripažįstamo autoriteto iniciatyvos, arba pakitimų visuomenės struktūroje.

Didžiojoje Lietuvoje Poška pradeda iškovoti lietuvių kalbai viso lietuvių istorinio kelio supratimo galią. „Šlovės dievaitė“ (bajoriška garbės samprata – pirmasis istorinio jausmo atgimimo vidinis postūmis) jam pasakoja apie senovės lietuvius:

Tarkit, kaip kitą kartą jie mušė rymionis*,
Skitus, gudus, kryžiokus, totorius pagonis,
Kaipo anie mylėjo savąją tėvystę,
Kaipo šarvuoti gynė savo karalystę⁸.

Viso to – garbės, savimi pasitikėjimo, tėvynės meilės, narsumo – trūksta šiandieniniams lietuviams. Praeities prisiminimas turįs išbudinti prarastasias savybes.

Poškai svarbiausiais dalykais istorinėje praetyje buvo garbė ir tėvynės meilė. Simonas Daukantas 1822 m. *Darbuose senųjų lietuvių ir žemaičių* pirmon vieton kelia „liuosybę [laisvę] mano bočių prabočių“ ir tai, kad senovės lietuviai „mylėjo dorybę, o neapkentė nedorybės“. Laisvė šiam caro biurokratijos valdininkui, pirmajam lietuviui liberalui, reiškia ne vien tautinę nepriklausomybę, bet ir ekonominės vergovės bei tikėjimo prievartos nebuvimą. Kalbama neišvengiant istorinių haliucinacijų ir apie senovės lietuvių galią: jie, Daukanto (kaip ir Silvestro Valiūno) nuomone, „valdė ant galo 14 metų pačią Romą...“

Bet senos giminės bajorui Poškai garbė kilo iš karinių žygių tradicijos, kurią jau galima tik muziejuje prisiminti, o iš kaimo atėjusiam inteligentui, modernesniai žmogui Daukantui „mokslas ir gudrybė giminės yra... *visų didžiausia garbė*“, kurią dar reikia kasdieniniu darbu užsitarnauti⁹. Pirmojo savo istorinio darbo įžangoje pirmasis lietuviškai rašęs istorikas atveria ir švietėjiškai suvoktą ateities horizontą, kurio XVI–XVII a. Lietuvos istorikai dar nebuvo pažinę. Tik ateities horizontai ne vien Daukantui, bet ir lietuviams apskritai iki XIX a. pabaigos dar visiškai neryškūs.

Žymiai daugiau dėmesio Daukantas skiria konkreitiems dabarties poreikiams – žemdirbystei pagerinti, nykstančioms girioms želdinti, apsisaugoti nuo ugnies. Praktinius patarimus šių savo liaudžiai skirtų knygučių įvaduose Daukantas legitimizuoja ne vien utilitariu* argumentu, bet dažniausiai ir istorine apžvalga: senovės lietuviai tuos dalykus geriau tvarkę. Praeities pavyzdžiai glaudžiau sutampa su racionalia kalkuliacija negu mūsų dabartinis elgesys. Daukanto laiko konfigūracijoje praeitis svariausia, bet ji moko, kaip elgtis dabartyje, kuria irgi stipriai (tačiau

⁷ Skutimosi reikšmę atskleidžia Algirdo 1347 m. trijų savo dvariškių lietuvių, „ugnies garbintojų“, apsikrikštijusių stačiatikiais, nubaudimas. Algirdas juos pasmerkė mirčiai ne už tai, kad jie apsikrikštijo, bet kad apsikrikštiję rusišku papročiu užsiaugino barzdas. Kunigaikščiui rūpėjo ne kad jo žmonės (individualiai) „teisingai galvotų“, bet kad jie pagal savo bendruomenei privalomus papročius „teisingai elgtųsi“, savo išore deklaruodami bendruomeninį solidarumą (Meyendorff J. *The Three Lithuanian Martyrs: Byzantium and Lithuania in the Fourteenth Century*// *St. Vladimir's Theological Quarterly*. – 1982. – No 26. – P. 29–44).

* Rymionys – romėnai. (Red.)

⁸ *Chrest*. – P. 37–38.

⁹ Daukantas S. *Rinkiniai raštai*. – Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1955. – P. 42, 43, 45–57, 93.

* Utilitarus (utilitarinis) – praktinis. (Red.)

populiariesniu stiliumi) rūpinamasi. Ateitis šioje konfigūracijoje užima vos įžvelgiamą trečiąją vietą.

Trečiajame XIX a. dešimtmetyje (pasauliečių autorių) jau surinkti pagrindiniai naujojo santykio su atgaunamąja istorija motyvai: kadaise švietusios etinės vertybės – tėvynės meilė, laisvė, dorybė; bet ir kompensacinis didžiavimasis senovės lietuvių garbės ir galybės pasiekimais.

Etiškieji istorinės nostalgijos elementai vėliau susikaupia Vinco Kudirkos Lietuvos himne. Mažiau įtakingas istorinės nostalgijos tekstas – Daukanto prieš 1838 m. baigtos *Istorijos žemaitiškos* senovės lietuvių tikėjimo evokacija.

Kiekvienas žino, jog tautos, gyvendamos vienoje vietoje nuo neatmenamų amžių, taip tenai išsikeri, jog kalnai, upės, lieknai ir visas kraštas, kuriame žmonės ir jų dievai gyvena, yra mažne, sakau, ne vien su tikyba sukibę, bet su žmogaus būdu taip stipriai suaugę, jog tenai kas žemingas, o kas dievingas yra, nebegali išskirti. Kas buvo kitose tautose, tas pats nutiko su lietuviais, kalnėnais ir žemaičiais, kurie, gyvendami nuo neatmenamų laikų vienoje vietoje, turėjo savo dievus, kurie, jų lieknuose ir giriose gyvendami, rūpinosi laime, skalsumu ir gausumu žmonių, kurie, nieko nestokodami ir laimingai gyvendami, džiaugėsi ir godojo juos it ynus** savo geradėjus ir užtarytojus... Teisingai tarė išmintingas vyras, jog tikyba senovės lietuvių buvo džiaugsmas, o džiaugsmas – tikyba¹⁰.

Kadangi žmonės buvo laimingi, jie neskyrė savęs nuo savo dievų, o gal atvirkščiai: buvo laimingi, kadangi gyveno prigimtosios nuodėmės dar nepertrauktoje vienybėje su dievais. (Tai vienintelė šiek tiek naujesnė religinė mintis visame lietuvių XIX a.). Čia jau nebe praeities valstybinės didybės, o dar senesnio, pagoniško nekaltumo, dvasios ir kūno harmonizacijos gamtiškoje aplinkoje ilgesys.

Ši praeities samprata, ignoruojanti kiekviename empiriniame obuolyje šeiminkaujantį kirminą, buvo, žinoma, iliuziška, bet iliuzijų dvasiškai suskurusiam to laikotarpio lietuviui reikėjo turbūt labiau negu duonos. Iliuzijomis išsikvojama galvojimo erdvė, kurioje formuojasi utopinės galimybės ir kritiniai standartai. Bet iliuzijų reikia tik tada, kai jų turima per mažai (ir tik tiems, kurie jomis neapdovanoti).

Pirmą sykį po pusketvirto šimtmečio pastangų ją sunaikinti lietuvių raštuose reabilituojama pagoniškoji kultūra (ir tautosaka), ją atgaunant ne tik vėlesnėms studijoms, bet ir dabarties kritikai. Pagoniškosios kultūros reabilitacija pradiniais savo impulsais sutampa su „ekologinės etikos“ užsimezgamu.

Jau *Darbuose* mokęs dabarties žmones senųjų lietuvių pavyzdžiu saugoti „tuos medžius, tarp kurių anie augo“, Daukantas vėlesniame 1845 m. „antropologiniame“ veikale *Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių* tiesiog sutapatina senovės lietuvius su gamta, jų miškais. Prasideda istorijos natūralizavimas, analogiškas Donelaičio ankstesniam krikščioniškos religijos natūralizavimui. Šį vyksmą vėliau tęs Antanas Baranauskas, 1858 m. *Anykščių šilelio* ankstesnėje puikybėje įžvelgdamas paralelę su istorine Lietuva, o jo sunaikintoje dabartyje matydamas tuometinės Lietuvos materialųjį atitikmenį¹¹. Maironis 1892 m. šioje gamtos ir istorijos sintezėje pajus pavasario galimybę. Gamtoje kartoja mirties ir atgimimo, vakaro ir ryto ciklai valdo ir istoriją. Jie atneš neišvengiamą ir lietuvių tautos prisikėlimą¹². Mažoji Lietuva XVIII a. natūralizavo religiją. Didžioji Lietuva XIX a. natūralizavo istoriją.

Šis religijos ir istorijos suliejimas su gamtos reiškiniais galėtų būti laikomas originaliausiu, bent lyginant su tuometine Vakarų Europa, lietuvių XVIII ir XIX a. kultūros modernizacijos aspektu, ypač turint galvoj, kad ir Donelaitis, ir Maironis tam panaudojo ne „evoliucinį“, bet „ciklinį“ gamtinio

** Ynas – tikras. (Red.)

¹⁰ Daukantas S. *Rinktiniai raštai*. – Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1955. – P. 42, 43, 45–57, 93.

¹¹ Baranauskas A. *Anykščių šilelis // Lietuvių poezijos antologija*. – Chicago, 1951. – P. 214, 216–217.

¹² Ir gamtos-istorijos sintetiniumu, ir kai kuriais (pavyzdžiui, metafizikos ar erotikos) trūkumais ankstyvasis XIX a. užspaudė savo antspaudą visai moderniajai lietuvių kultūrai. „Trūkstamosios“ temos atskiria ją ne tik nuo Vakarų, bet ir nuo Rytų Europos (lenkų, rusų) kultūrų. Dažniausiai visas šias savybes galima paaiškinti tuo kad ji buvo kuriama (1) ūkininkų vaikų, (2) turinčių istoriją, kurios nereikėjo gėdytis.

XIX a. yra likęs pagrindiniu lietuvių kultūrinės savignygos modeliu, į kurį automatiškai sugrįžtame visada, kai grėsminga situacija verčia visų pirma gintis.

proceso modelį¹³.

Istoriškumo samprata gamtinių procesų rémuose ne liktai sintetina naująjį istoriškumo jausmą su tradiciniu liaudies kultūros gamtai artimumu, bet Maironio poezijoje ir suteikia stipresnę negu subjektyvi nostalgija pagrindą pasitikėti savo pastangomis atgauti istoriją. Šias pastangas dabar rema XIX a. pats stipriausias gamtos autoritetas, tikėjimas atgimimo kaip natūralaus vyksmo cikline neišvengiamybe. Svarbiausia nesijausti vieniems, ko nors už save galingesnio neautorizuotiems. Daukantas šia prasme buvo stipresnis. Jis žinojo, kad nostalgija yra tikrai nostalgija, o šiandienybė – jo paties darbas.

Ciklinis, „liaudiškesnis“, mitologiškesnis istorijos jausmas kristalizuojasi tik XIX a. antroje pusėje. Pirmojoje pusėje – Daukanto, Valančiaus istoriografijoje – randame „racionalesnę“, „vakarietiškesnę“, daugiau linijinę istorijos sampratą. Čia iš dalies istoriografijos ir poezijos skirtumas (bet poezija, kalbėdama archajiškiau, išreiškia pažangesnę mintį), paspalvintas išsiskyrimo tarp „realistų“ ir „romantikų“. Tačiau visų pirma tai aktyvėjančios tautos poveikio istorijos pojūčiui pasekmė.

Tautinio atgimimo panašumą į gamtinį vyksmą gerokai prieš Maironį buvo pastebėjęs jau 1862 m. kun. Juozapas Zelvavičius:

...nugi atsimainė visa, ir kiek norint verčiame savo gi tėvų liežuvį, niek nelaukiant persekiojimo ar išdėliojimo. Šiandien, it kaip pavasarį nuo sniego myniot paliauta žolėlė, pradeda anas žaliuoti, palauk, ir turės pražyst, o vaisius sukrauti.¹⁴

Vos už poros metų ištiko „nelauktas persekiojimas“: uždrausta lietuviška spauda lotyniškėmis raidėmis. Bet prasidėjusio „pavasario“ (t. y. tautiniam atgimimui virstant „natūralia jėga“) datavimu Zelvavičius gal per daug ir neklydo. Daukantui 1845 m. lietuvių „pavasaris“ dar buvo senieji, daugiausia pagoniški laikai, dabartis – „žiema“, kurioje tik kur ne kur inteligento darbo kambaryje spingsi naktinis žiburys. Dabartis pradėjo pavasarėti tarp 1845 ir 1862, gal bent kiek ir 1846–1848 m. „tautų pavasario“ (ne tiek jo realių pasekmių, kiek jo atneštos simbolikos) veikiamas¹⁵. Būtų galima net tiksliau specifikuoti: tarp 1858 m. *Anykščių šilelio* ir 1862 m. Nors pesimistiškas dabarčiai ir be vilčių ateičiai *Anykščių šilelis* savo menine galia buvo ir šio pavasario dalis, ir jo paskatas kitiems.

Istorinė nostalgija, kilusi negausių pasauliečių rašytojų vaizduotėje, negreit pasieks platesnius žmonių sluoksnius. 1861 m. išleisto Kajetono Aleknavičiaus poezijos rinkinio *Pasakos, pritikimai, veselijos ir giesmės* įvade rašoma:

Iš tiesų keistas reiškinys – lietuvis valstietis, paklaustas apie Lietuvos istoriją, apie kunigaikščius, apie lietuvių karus, apie senovės santvarką, apie politikos įvykius, visiškai nieko nežino; atvirksčiai, apie pagoniškąją mitologiją žino labai daug, vardais vadina dievaičius, pasakoja įvykių, nusitikimų, tiki ir bijo dvasių. Moka pirmųkščių žmonių maldą ir kartoja žodžius, kurie būdavo tariami, šokinėjant per griovelį: „Tai tau, Dieve, tai man, Dieve“. Kartu priduria, kad tada buvę geriau ir laisviau, kol žmonės šitokiu būdu Dievą šlovinę, tai yra, kad buvę nekalti arba, kitais žodžiais tariant, nežinojimu būdavę išteisinami prieš Dievą ir neturėdavę šių dienų nuodėmių.¹⁶

Paskutinėse eilutėse apie pirmųkštį nekaltumą kalba greičiau kunigas autorius negu nemokyta liaudis. Bet tai daugiau negu kunigo perspektyva, nes panašų švaresnės praeities motyvą jau esame

¹³ *Chrest.* – P. 214.

¹⁴ Trumpa V. Tautų pavasaris ir Lietuva // *Metmenys.* – 1988 – Nr. 55. – P. 13–36.

¹⁵ *Chrest.* – P. 208–209. Kun. Aleknavičius čia liudija, kad tuometinis „lietuvis valstietis“ nesutiko su A. Baranausko siūloma mintimi, kad „žmonės vergijon [baudžiavon] pakliuvo“ prieš krikščionybės įvedimą ir kad tik „po krikštui žmonės [tapo] nekalti“ – įdomi pirmųkščio galvojimo ir ortodoksijos konfrontacija (Baranauskas A. Dainų dainelė // *Lietuvių poezijos antologija.* – P. 204–205).

Nors apskritai savo istorijos pamiršimas prieš XIX a. vidurį, išskyrus Vakarų Europą ir Rytinę Aziją, gana būdingas reiškinys (žydai buvo visiškai pamiršę Masadą, o persai savo imperijos įkūrėją Kirą Didįjį), vis dėlto lietuviai turbūt iš daugelio kitų pietryčių europiečių, įskaitant rusus, išsiskyrė savo užmaršumu. Serbų herojinis epas nepamiršo 1389 Kosovo pralaimėjimo, lietuvių tautosakai 1410 m. Žalgirio pergalė – nežinomas dalykas.

¹⁶ Apie tradicijų išradimus apskritai, bet ypač XIX–XX a. žr.: Hobsbamm E. and Ranger T. *The Invention of Tradition.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1984.

užtikę ir Daukanto raštuose. Tad gal būta ir plačiau paplitusio inteligentų poreikio praeitimi apsisvalyti nuo „šių dienų nuodėmių“, svetimų įtakų suterštos dabarties. Blogis eina iš kitų; mažiau aktyviems lietuviams priskiriama tik moralinė silpnybė, neatsparumas blogiui.

Aleknavičiaus tekstas liudija, kad apie XIX a. vidurį praeities nostalgija gyva ir liaudyje. Remiasi ji, beje, ne istorija, kaip inteligentijoje, o kasdieniniame kaimo gyvenime tebedalyvaujančiais pagoniškosios mitologijos fragmentais. Nors apgriautas, senesnysis mitologinis sluoksnis liaudies sąmonėje siejamas su laisve ir su gerove, tebefunkcionuoja, saugodamas utopinės vaizduotės užuominas. Istorinė patirtis, tapusi bajorijos, vėliau inteligentijos nuosavybe, liaudžiai dar nekalba.

Vis dėlto liudij ir pasauliečius rašytojus – nors pastarųjų žodis kaimą vos vos pasiekia – jau gana anksti XIX a. pradeda vienyti galvojimas, kad praeityje „buvę geriau ir laisviau“. Šis „laisvės ir gerovės“ ilgesys („žemės ir laisvės“ šūkio anticipacija*) – pirmasis moralinio solidarumo tiltas tarp kaimo ir naujosios šviesuomenės.

Istoriniam ilgesiui atsirasti padėjo kiek anksčiau prasidėjusi pasaulietinės kultūros autonomizacija. Religinėje kultūroje būtų sunkiau priėti išvadą, kad pagoniškais laikais „buvę geriau ir laisviau“. Kultūros sekuliarizacija leido ilgėtis Vytauto ir ankstesniųjų, tad daugiausia pagoniškų laikų. Jei Vakarų Europoje romantikai dažnai ilgesingai žvalgėsi į krikščioniškuosius Viduramžius, niekas Lietuvoje nesižavėjo laikotarpiu, kada jau buvo išmirę paskutiniai gimę pagonimis.

XIX a. lietuvių kultūros modernėjimas prasidėjo ne kaip kova prieš daugelio branginamą tradiciją, tapusią inertiška našta (kaip XVIII a. Prancūzijoje ar XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios Kinijoje), bet kaip pastangos atgauti prarastą tradiciją, užmirštus jos šaltinius. Stengiamasi tradiciją pagilinti, išgryninti, aprašyti, net, jei reikia, išrasti¹⁷. Nėra kaip XIX a. vokiečių ir vėliau rusų nacionalizme „jaunos, barbariškos genties“ sąmonės. Lietuviai save laiko „senesniais už kitus“.

Vis dėlto šios pastangos ne konservatyvios, nes maža ką norima „išlaikyti“ tuometinėje būsenoje, bet (nuosaikiomis dozėmis) liberalios, romantiškos, utopinės, radikalios. Dinamiškasis atgimstančių lietuvių santykio su tradicija paradoksas – prieš pradedant veikti dabartyje reikia susiformuoti praeitį, kurioje veikla įsišaknys, – skirtingas nuo XVI a. padėties, kada aktyvėjanti kultūra galėjo naudotis realiai egzistuojančia LDK politine tradicija.

Novatoriškumo džiaugsmas

Beveik tuo pačiu metu, kai Poška atskleidžia istorinės praeities „šlovę“, kun. Antanas Strazdas savo 1814 m. knygos *Giesmės svietiškos ir šventos* pradžioje įrašo: „Ecce nova sunt omnia“ (Štai viskas nauja)¹⁸. Pirmojo autoriaus pasididžiavimo yra ir Daukanto *Darbu* pratarmėje:

Deltogi viliuosi, jog man taikūs skaitytojai, kaipo pirmam rašytojui toje kalboje, dovanos visus mano apsirikumus; ant galo, jei jie mane lygins su romėnų Papirusu, aš ir tuo džiaugsiuos ir linksminsiuos, jog pirmasis tarp lietuvių gudresniems vyrams, norintiems rašyti, kelią praskyniau¹⁹.

Žvilgsniai nukreipiami ir toliau į praeitį, kurią reikia atminčiai atgauti, ir drąsiau į naujovę, kurią užsimojama kurti. Tačiau novatoriškumo džiaugsmas palieka mikroskopiška XIX a. tipo lietuvių kultūros savybe palyginti su monumentaliu praeities ilgesiu.

Naujovės, kuriomis didžiuojamasi – naujesni požiūriai interpretuojant kolektyvinį lietuvių gyvenimą. Jose negausu ir individualios saviraiškos, ir universalių tiesų ieškojimo, žmogų apskritai paliečiančių įžvalgų.

Individualizmui lietuvių tautinio atgimimo sąmoningume kaip ir Donelaityje dar nėra vietos.

* Anticipacija – kokio nors reiškinio įvykimas anksčiau nustatyto laiko. (Red.)

¹⁷ *Chrest.* – P. 157.

¹⁸ Daukantas S. *Op. cit.* – P. 46.

¹⁹ *Chrest.* – P. 30, 32, 34.

Socialinė kritika

Ponų elgesį su savo baudžiauninkais kritikavo jau Donelaitis XVIII a. antroje pusėje. Didžiojoje Lietuvoje paskutinio XVIII a. trečdalis valstiečių sukilimai liudija spontanišką liaudies radikalizaciją. Bet tik XIX a. antrajame dešimtmetyje socialinė kritika tampa matoma ir „aukštojoje“, lietuviško rašto kultūroje. Istorinio jausmo atgimime pirmąją inteligentiją, o lietuviškai socialinę kritiką pradeda liaudis.

1816 m. parašytame „Mužike žemaičių ir Lietuvos“ Dionizas Poška kartoja jau Donelaičio keltą klausimą: „Mužike! kurs pasaulio esi geradėjau, / Dėl ko gi tave niekin, kaip dulkes tarp vėjų?“ Savo atsakyme muziko vardu dėl žemdirbių niekinimo ir išnaudojimo Poška kaltina nebe individualius ponus ir bendrą pasaulio pagedimą kaip Donelaitis, bet specifines religinio galvojimo ir politinės struktūros savybes.

„Mano sopulių, vargų nieks nereg, negirdi:
Viešpatį, kurs yra danguj, visi šaukiam dievu,
O ciesorių karalių vadiname tėvu, –
Pirms did aukštai, o antras did toli gyvena,
Dėl to nedaėin verksmai muziko nei vieno,
Dėl to ani nežino mūsų raudojimų
Ir baisiausioj nelaisvėj sunkių kentėjimų.“

Nors Poškos autorinė persona, užjausdama kaimiečių vargus, atsisako aktyviai juos užtarti („Nes bajorui ant ponų pikts žodis nedoru“)²⁰, vis dėlto lietuvių rašto kultūroje atsiranda socialinio protesto motyvas. Dėl neteisybės pasaulyje atsakinga paskelbiama visų trijų pripažintų autoritetinių sistemų – valstybės valdžios, luominės visuomenės ir krikščioniškos religijos – hierarchinė struktūra. Visa tai turbūt ne per daug nutolę nuo tuometinių liaudies galvojimo radikalesniųjų elementų. Apie tai kalbėdamas, Poška ir pats naudoja liudies idioma („Pirms did aukštai, o antras did toli“).

Autoritetų kritiką tęsia Daukantas 1822 m. *Darbuose*. (Istorinio ilgesio reiškėjai yra ir pirmieji socialiniai kritikai: ilgesys aktyvina kritiškumą.) Už krikščionybės atstovų kritiką Daukantas jaučia reikalą pasiaiškinti. Tai neįprasta tema (kritiškos tradicijos Didžiosios Lietuvos lietuvių raštuose dar apskritai nėra), nors panašiai netrukus rašys ir katalikiškiausi autoriai.

Ne vienas skaitytojas, skaitydamas mano raštus, rūgso, jog aš anuos [pagonis] lietuvius ir žemaičius daugelyje vietų giriu, o darbus ir karus [prieš juos kovojusių] krikščionių peikiu, kaipo neteisingai daromus... Aš tam nekaltas, jei krikščionys tų amžių buvo užmiršę prisakymą Viešpaties išganytojo: „Mylėk artimą savo kaipo patsai save.“

Senujų lietuvių patirtis su juos krikštijusiais vakariečiais – konkrečioji ankstyviausios religijos kritikos medžiaga. Daukantas vaizduoja legendinį krivių krivaitį, raginantį į kovą prieš kryžiuočius tokiu, gana tikslu, numatymu, ką atneša jėga peršami nauji tikėjimai:

Atėjo jau žmonės, kurie, norėdami jums liuosybę [laisvę] išplėsti ir amžinai pavergti, visaip jus vilios. Mokys jus sekti išmintingus ir protingus įstatymus, bet anie patys jų niekuomet nepildys. Linkės jums mylėti artimą savo it patį save, vienok patys gers jūsų kruvinas ašaras ir kruviną prakaitą... Jūs, dieną ir naktį dirbdami, nepakakinsit turtų ir gėrybių tiems kraugeriams, kurių kalbos nesuprasite... Paneigs anie jūsų bočių prabočių išmintingą tikėjimą, įstatymus ir apsiėjimus, nebeleis rašyti skaityti jūsų kalba, ant galo, išplėšę jums tą paskutinę priviliją, paskaitys jus pačius tarp savo gyvulių, dovanos, mainys, pardavos vienas kitam it bestijas...²¹

²⁰ Daukantas S. *Op. cit.* – P. 45, 56–57. Daukantas turbūt pirmasis lietuvių kalba yra atkreipęs dėmesį į perversišką kultūros naudojimo būdą, kai simboliai (šiuo atveju „artimo meilė“) naudojami pateisinimui jiems priešingo elgesio (eksploatacijos, persekiojimo ir žudymo). Donelaitis dar buvo tik moralinis (žmonių elgesio) kritikas, o Daukantas laikytinas kritinių kultūros studijų lietuvių kalba pradininku.

²¹ Lietuvių krikščionių elgesio kritikos daugiau yra vyskupo Valančiaus 1848 m. pasirodžiusioje *Žemaičių vyskupystėje*, kuri baigiama pastaba, kad XIX a. „klebonai nenorėjo suostis nei rūpintis pavargėliais“ (Valančius M. *Raštai*. – Vilnius: Vaga, 1972. –

Daukanto kritika nukreipta ne prieš krikščionybės esmines idėjas ir ne prieš jos reikšmę XIX a. visuomenėje, kaip bus vėliau radikalojoje religijos kritikoje, bet išimtinai prieš ankstyvesniųjų krikščionių prievartą Lietuvoje²². Šią prievartą tikėjimo vardu tokiu mastu kaip lietuviai patyrusios tautos santykis su krikščioniškąja tradicija – istorikams susigrąžinus tuos kelius, kuriais Viduramžių Dievas buvo nešamas Lietuvon – jau nebegalės būti toks kaip airių ar lenkų. Aplink tikėjimo paslaptį rusens daugiau skepticizmo elementų.

Daukantas kritikuoja ir baudžiavą, pasidavimą svetimų kultūrų įtakoms, deformuojantį autentišką lietuvių gyvenimo būdą. Jo kūryba kyla ir iš („romantiško“) autentiškos kolektyvinės egzistencijos formos ieškojimo, ir iš Apšvietos amžiaus pastangų duoti praktinės pagalbos žmonėms realiose jų gyvenimo situacijose. Jame sukaupta tautinio atgimimo ankstyvosios fazės programa. Kiek maža joje to, ko šiandien norėtysi, kad nebūtų buvę! Be Daukanto ji būtų likusi skeveldrų rinkinys.

Įtakos XIX a. pirmoje pusėje nei Poškos, nei Daukanto kritika nedaug galėjo turėti jau vien dėl to, kad cituotieji jų raštai tik žymiai vėliau tebuvo išspausdinti. Po 1831 m. sukilimo atsiranda griežtesnių pasisakymų ir prieš rusų valdžią, ir prieš vietinę aukštutinę klasę. (Bet, religijai pačiai tapus persekiojimų auka, aptyla religijos kritika.) Kun. Kiprijonas Nezabitauskis-Zabitis 1835 m. egzilyje, Prancūzijoje, rašytame nespausdintame poezijos rinkinyje:

Juk ne mane vieną gal' atrasti tokį,
Katraš žmones moko ieškoti teisybės.
Ieškoti tiesybės ir su ja liuosybės...

.....
Žinau, ir bajorai pakils prieštarauti,
Bijodamies darbo, kad neprakaitauti,

.....
Bet zdraicoms [išdavikams], neg carui
nepasikloniosim!..

.....
Nukris jų karūnos po jų pačių kojų,
Nebus viešpataičių, lygus bus artojas!²³

Kadaise XIX a. pradžioje sukurta anonimiška, anksčiau Antanui Strazdui priskiriama daina „Varnas“:

Nebeilgos jau adynos [valandos],
Aš jum tas nešu navynas [naujienas]:
Jau prikalta daug yr plieno,
Nebetoli jau ta diena,
Kai iš jų nebus nė vieno²⁴

savo autentiškiau liaudiškomis intonacijomis gal liudija, kad revoliucinės nuotaikos nesiribojo vienu kitu rašto žmogumi. Bet ne rašto žmonės liaudiškąjį radikalumą kurstė. Tasai spontaniškas radikalumas kilo iš gyvenimiškos patirties anksčiau už radikaliuosius, jo šiame laikotarpyje beveik nepalietusius lietuviškus raštus.

Antrojo šimtmečio trečdalis lietuviškuose raštuose – su viena kita išsiviską išimtimi – radikaliają socialinę kritiką, nukreiptą prieš žmones skriaudžiančius galinguosius, išstumia konservatyvioji kritika,

T. 2. – P. 396). Ši knyga – katalikiškojo objektyvumo tradicijos pradžia.

²² *Chrest.* – P. 110–111, 113, 107.

²³ *Chrest.* – P. 110–111, 113, 107.

²⁴ Ideologinio konflikto dėl kultūrinės miesto reikšmės pradžią galima užčiuopti jau 1599 m. įvykusiame reformato Andriaus Volano ir kataliko Mikalojaus Daukšos nuomonių apsikeitime. Volanas: „...miestai [kaip mokslo centrai] yra valstybių didžiausia pažiba ir žmogiškojo gyvenimo atrama...“ Daukša: „...ne miestų ir pilių tvirtumu gyvuoja tautos...“ (Lukšaitė I. *Lietuvos publicistai valstiečių klausimu XVI a. pabaigoje–XVII a. pirmoje pusėje.* – Vilnius: LTSR Mokslų Akademijos Istorijos institutas, 1976. – P. 140–141; *Lietuvių literatūra IX klasei.* – Kaunas: Šviesa, 1968. – P. 27).

puolanti paprastų žmonių ydas, apsilėidimą ir girtavimą. Nebeliečiama nei visuomenės, nei kultūros struktūra; blogio šaltiniu tampa žydas smuklininkas. Tęsiasi polinkis suvokti lietuvį kaip moraliai inertišką būtybę, į kurią blogis ateina iš kitų, bet kuriam ji pati be balso iš aukščiau nepajėgia atsispirti.

Atrodo, kad tokia interpretacija išsikerojo ankstyvųjų tautinio atgimimo iš kaimo kilusių inteligentų galvosenoj ir išreiškia pasąmonės jausmą, kad jie – Lietuvos kaimas – istorijoje buvo per silpni, kad turėtų įtakos įvykių eigai. Kažin ar šį „tradicinį“ lietuvių moralinį charakterį stipriau formavo baudžiava, ar lokali krikščionybės versija.

Santykis su istorija XIX a. lietuvių kultūroje – gilesnis, originalesnis, evokatyviau reiškiamas negu socialinė kritika. Pastaroji ribojasi tiesioginėmis patirtimis, negrindžiama ryškiau profiliuotomis gyvenimo ir kritinio galvojimo atsakomybės sampratomis. Gal tai kyla iš lietuviškai kalbančių miestiečių ir radikalių religinių sektų (po XVII a. vidurio) stygiaus ir padeda paaiškinti palyginti silpną (ne tiek negausią, kiek paviršutinišką) kairiųjų impulsų reprezentaciją ne tik XIX a., bet ir XX a. lietuvių kultūroje²⁵.

Jau prieš 1825 m. lietuvių rašytinėje literatūroje randame keturis naujojo amžiaus elementus: pasaulietinį sąmoningumą, istorinį jausmą, novatoriškumo džiaugsmą ir socialinę kritiką. Visa tai dar tik užuomazgos siauručiam rašto žmonių rately. Dar nėra sociologinių mechanizmų, generuojančių platesnį potraukį į tai, ką keli energingesnės dvasios individai pradeda konkretinti²⁶. Bet šiek tiek, bent Strazdo poezija ir ūkinių patarimų knygutės, kultūrinės naujovės pasiekia ir platesnę liaudį.

Nelygu kultūrinė veikla XVIII a. Lietuvoje, XIX a. pradžios literatūrinis sąjūdis susikūrė šalia institucijų globos. Jo reikšmių sistema nesuteikė prielaidų (kokio nors paslapčių mokslo ar virtuozų kulto kaip vokiečių ar lenkų romantizme) jokiai dominuojančiam elitui iškilti. Šiuo atžvilgiu tai tikra „laisvų“ ir „lygių“ žmonių kūryba.

Tačiau tai palyginti statiška kultūra. Ji dar neturi giluminio veržlumo, savo institucijas sprogdinančio žmogaus sampratos.

Šios programos pulsas Daukanto senatvėje susilpnės, tačiau jos išlaisvintoje erdvėje toliau darbuosis 1883 m. Basanavičiaus ir Šliūpo *Aušra*. Lietuvių kultūros užmojai galės būti tik trumpam suspenduojami, bet jau nebe šimtmečiams prarandami.

Vytautas Kavolis, *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994, p. 424–440.

²⁵ Kalbame ne apie visuomenės raštingumą, kuris nuo XVIII a. vidurio šiek tiek plečiasi, bet apie vidinį, „psichologinį“ potraukį naujajai Daukanto tipo kultūrai. Potraukio silpnumą leidžia pajusti tai, kad Daukanto legalūs leidiniai sunkiau platinosi negu šimtmečio pabaigos nelegalioji literatūra. Vėlesniuoju laikotarpiu, tiesa, ir raštingumas bus – daugiausia Valančiaus dėka – žymiai prasiplėtęs. Bet raštingumas nepasako, kokio pobūdžio raštų bus pageidaujama. Mums atrodo svarbiau ne raštingumo mechanizmas, o dvasios poreikių genezė.